

Výhledy

*Vyšla hvězda do ružika,
dajťe vajce do košíka.
Nědavajťe dvum jedneho,
bo by my se zbili kole něho.
Ale dajťe vajce štyři,
až se nam košíček roztopyři.
Dajťe, dajťe, mate-li dať,
bo něbuděme tu dluho čekať.
Něstojimy na pěšině,
ale stojimy na velké zimě.¹*

Velikonoční koleda slezských dětí připomíná svým prvním veršem lidovou legendu o Panně Marii a osudu jejího syna: v legendě se poji zvěstování Kristova narození a velikonoční motivy poslední večeře, Kristových muk a bolesti Panny Marie pod křížem. Píseň vrcholí poetickým podobenstvím zmrtvýchvstání: motivem květu, který vyrůstá z krve Krista – Beránka božího – všude tam, kde ji Marie Magdalena „rozsvívá“. Text písně se šířil také kramářskými tisky; tak ji v roce 1941 zpíval Emil Tyleček ze Staré Vsi nad Ondřejnicí.²

1 *Vyšla hvězda vyšla jasná,
rozsvítla kolem světa.*

2 *To nebyla hvězda jasná,
byla to Maria krásná.*

3 *Byla Panenka Maria
jako růžička spanilá.*

4 *Přiletěl k ní anděl Páně,
dal pozdravení té Panně.*

5 *A ta Panna se ulekla
pozdravení od anděla.*

6 *Nelekej se, Panno čistá,
máš porodit Pána Krista.*

7 *Pána Krista porodila,
panenství své nezrušila.*

8 *Kristus Pán jest malé dítě,
on má radost v celém světě.*

9 *Šla Maria přes oudolí,
natrefili ji Apoštolí.*

10 *Proč jste smutní, neveselí?
Že jsme Krista neviděli.*

11 <i>My jsme Krista neviděli,
jak ve čtvrtek při večeři.</i>	17 <i>Matka stála jako skála,
krev Krista na ni kapala.</i>
12 <i>Když chléb lámal a rozdával,
svou svatou krev pit nám dával.</i>	18 <i>Svatá Magdalena ji zbírala,
po celém světě rozsívala.</i>
13 <i>Jezte, píte, pamatujte
a dnes v noci mě ztratíte.</i>	19 <i>Vyrostl z ní překrásný květ,
zavoněl z něho celý svět.</i>
14 <i>Židé jak to uslyšeli,
octa, žluči nastrojili.</i>	20 <i>Vemte Krista z kříže dolů,
já za něho trpět budu.</i>
15 <i>Krista vzali, na kříž dali,
hrozná muka mu dělali.</i>	21 <i>Netrp matko za žádného,
jedině za syna tvého.</i>
16 <i>Dejte Kristu octa, žluči,
ať se v něm srdce rozboří.</i>	22 <i>Dyť já trpím za křesťany,
aby v pekle nehořeli.</i>

Jako svátky vykoupení slaví Velikonoc věřící; svátky naděje, znovuzrozené v dramatu Kristova kříže. Velikonoční slavností Zmrtvýchvstání Páně každoročně vrcholí liturgický rok křesťanů; současně je to roční období, v němž se koncentroval duchovní základ lidové kultury. Svou povahou jsou Velikonoc blízké tzv. *rites de passage* (přechodovým rituálům);³ probíhají jak v rovině pozemské (obnova vegetačního cyklu a života člověka), tak duchovní (obnova křestního slibu, možnost duchovní spoluúčasti na Kristově kříži a zmrtvýchvstání). Jednota konce a počátku (nové kvality) je společným myšlenkovým základem Velikonoc; duchovní cestu znovuzrození jako individuálního ztělesněného aktu určuje navíc dramatický motiv lidského hoře a smrti. – Pojetí Velikonoc se podle místa, prostředí a času různí. V jedné katolické obci například přibíjeli na vrata stodoly prostý dřevěný kříž, v další dlouho dopředu připravují dvoudenní okázalé obřady napojené na církevní Vzkříšení, jinde přecházejí evangelické rodiny od Večeře Páně v chrámu domů ke společnému stolu, čtení z Písma a zpěvu velikonočních písní z kancionálu. Jedno velikonoční téma spojuje všechny: *Vajíčko ti dávám, věrná ti ostávám.*⁴

České Velikonoc přitahovaly doposud mnoho pozornosti a vznikla nepřeborná studnice pramenů o prožívání příprav ve Svatém týdnu a o slavení Velikonoc; odtud vyplynula i spleť názorů na složitou genezi velikonočních obřadů a obyčejů zasahující do nejstarších forem myšle-

ní člověka, spjatých s tajemstvím kontinuity života. To přináší nejedno úskalí, neboť popisy některých jevů pocházejí až z 19. a 20. století; nevíme, v jaké fázi byly zachyceny (vrcholu, úpadku, proměny, obnovy?), často nedokážeme určit jejich sociální prostředí. S tím souvisejí i otázky výkladu: není vždy zřetelné, zda jde o vysvětlení samotných nositelů kulturního jevu, nebo jeho zapisovatelů (tj. o názor z pozice katolického kněze, kronikáře, učitele, badatele). Většinou také nezjistíme, zda obyčejové jednání vychází z víry a z pověry, anebo zůstává v rodinné či lokální velikonoční tradici pro jiné hodnoty (estetické, společenské): o lidech, o rodinách vypovídají popisy slavení Velikonoc jen málo. Otázky geneze Velikonoc z hlediska sociálního rozvrstvení tak zůstávají do značné míry otevřené.

Písemné prameny o slavení Velikonoc jsou bohaté zvláště z 19. a 20. století. Většinu obyčejů a obřadů můžeme však retrospektivně studovat až ke středověku. Srovnatelný celistvý pramen, jako mají české středověké Vánoce (traktát Jana z Holešova), Velikonoc nemají. Středověké doklady o Velikonocích jsou většinou torzovité (o obyčejí házení do vody, o pomlázce a kraslicích, o velikonočním beránkoví a mazancích, obyčejích s velikonočními svátostinami), někdy i poměrně kompletní (velikonoční hry, katolický rituál velikonočních obřadů v Praze, Velikonoc husitské), a některé jen nepřímé pramenné hodnoty (obřadní umývání a polévání). Historickému studiu brání značná mezerovitost zpráv ze 16.–18. století.⁵ Zvláštní význam pro poznání Velikonoc mají vyjadřovací prostředky obyčejů a obřadů: mlčení a hřmot (hrkání a klapání, zvonění, salvy a troubení, ale také například hlučení klíči nebo dokonce kancionály), a zvláště projevy slova mluveného, zpívaného i psaného (zařikání a lidové modlitby, duchovní písně, velikonoční hry, psané kolední lístky a další skladby kantorů pro kostelní kůr nebo procesí, koledy a jiné obřadní písně, vinše, nápisy na kraslicích nebo vyšívané texty na darovaných šátcích).

V české etnografii a folkloristice má základní pramenný význam materiál publikovaný od konce minulého století na stránkách časopisu *Český lid* a kulturně historické práce jeho hlavního redaktora Čeňka Zíbrta, jenž také shromáždil a interpretoval nejstarší zprávy středověké a novověké. Díky Zíbrtově iniciativě bylo otištěno také velké množství krátkých článků od desítek dnes již neznámých autorů, kteří si ve svých obcích všimali především zvláštního života lidí v pašijovém týdnu. Cenným pramenným přínosem jsou práce znalců církevní historie Jana Soukupa, Antonína Podlahy, Zikmunda Wintera, Cyrila Straky, Antonína

Připomínka Kristovy vykupitelské smrti zazní na Smrtnou neděli v dívčím obřadu koledování s ozdobeným stromečkem (*novým létem*), který patří k živé tradici:¹⁸

Koleda dívek o Smrtné neděli. Bohaté Málkovice (okres Vyškov), 21. 3. 1999

Smrtná nedě-la dnes nám nasta-la,
 máme sobě připomenout smrt Je-ží-še Pá - na,
 ne-boli pro nás šel, vykou-pil nás,
 z nebe dolů na zem stoupil, a-by nás hříš-né vykoupil.
 Rozstupme se, rozstupme, této paní děkujeme,
 ta-to paní ná - božná kole-dy nám da - la. Atd.

Z biblických motivů, které se odrazily v pramenech 19. a 20. století v lidové slovesné a hudební tradici postního a velikonočního období, můžeme na ukázkou uvést:

– Andělské zvěstování Panně Marii, že porodí Spasitele. Vypráví o něm obřadní píseň při dívčím koledování na Květnou nebo Smrtnou neděli *Stála panenka Maria* (dodnes ji zpívají malé kolednice například na Kroměřížsku a Uherskohradištsku); vzhledem k tomu, že křesťanský svátek Zvěstování Páně připadá na 25. března (tento den byl ve středověku i jedním z dní začátku nového roku), odpovídá jeho časové zařazení přibližně době, kdy dívky koledují s novoletním stromkem.

– Modlíci se Kristus na Olivové hoře v Getsemane (podle Jana v zahradě za potokem Cedronem)¹⁹ před zatčením a v předvečer ukřižování. Je jedním z motivů postních písní; zvláštní výraz našel biblický obraz modlíciho se Ježíše v rodinných a individuálních velikonočních obyčejích klekání a modlení v zahradě na Zelený čtvrtek a Velký pátek, místy spojených s obřadním umýváním pod širým nebem. Varianty lidové modlitby *Šel Pán Ježíš do zahrady* předjímají Kristův úděl následujícího dne (chybí biblický motiv Ježíšovy úzkosti²⁰ a pokory: *Otče můj, je-li možné, ať mne mine tento kalich, avšak ne jak já chci, ale jak ty chceš*. – Matouš 26, 39) a připomínají památku Kristových ran jako příslib spásy.

*Šel pan Kristus do zahrady
 tam na tu louku zelenou
 a na rosičku studenou.
 Naklonil svou svatou hlavu
 na studenou trávu.
 Přišel k němu svatý Petr, Pavel:
 Ó Kriste náš! Co tu děláš?
 Počítám své rány,
 co mně Židi udělali:
 jednu do nohy,
 druhou do ruky,
 třetí do hlavy,
 čtvrtou do boku,
 pátou do srdce.
 Svatý Petře, vemte klíče,
 choďte s něma po celém světě,
 povězte starému i mladému,
 aby se tu modlitbu vymodlil,
 tři dušičky vysvobodil:
 jednu otcovu, druhó matčinu,
 třetí svou nejmilejší.²¹*

– Zrada Jidášova: *Tři hodiny zvoníme, Jidáše honíme! Cos to, Jidáši, cos to učinil?* (atd.) zní halasně a jen jednou za rok na Velký pátek (Bílou sobotu) v obřadních písních chlapců spojených s obyčejem hrkání. V některých lokalitách severovýchodních Čech a jihovýchodní Moravy se dodnes konají obchůzky nebo průvody hrkajících chlapců s maskovaným Jidášem. Jako jediná maska velikonočních obřadů koledování

prezentuje škálu lidských vlastností od záporných a žertovných projevů ke kladným: Jidáš je trestán i odměnován (v jedné obci jsem pozorovala, jak anonymní Jidáš celý v černém, opásaný povřísllem, s obrovskou holí a pytle, děkuje v každém domě za koledu a přeje rodině pěkné velikonoční svátky).

– Pašije. Téma Ježíšova utrpení představuje zvláštní kapitolu reflexe křesťanských Velikonoc v české lidové kultuře; má blízko k odrazu Velikonoc v hudbě. Pašije začínají podle sledu událostí v bibli aktem modlíciho se Ježíše ve čtvrtek po poslední večeři s učedníky; o svém neodvratném osudu a odkazu lidem rozmlouvá Ježíš v lidových modlitbách s Petrem (Pavlem, Janem) nebo s matkou:

*Klečí Pán Ježíš v zeleném sadečku,
přišla k němu jeho matička:
Co tu děláš, můj synáčku? Spiš lebo čuješ?
Zdál se mně o tobě tuze smutný a strašlivý sen,
že jsem tě viděla v zahradě jetsemanské jatého,
trním korunovaného, před Kajfáše vedeného.
Má nejmilejší matičko,
pravdivý sen se tobě o mě zdál.
Kdo sobě bude mou přehořkou smrt rozjímat,
na věky bude v radosti se mnou přebývat. Amen.*²²

Kristus trpí sám, ale častěji a emocionálněji promlouvají lidové pašije prostřednictvím vztahu matky a syna (například formou dialogu zjevně trpícího Krista a skrytě trpící Panny Marie). Pašijové téma pojímá utrpení a smrt Spasitele buď jako děj (lidové pašije jako hra, píseň, pašijové procesí), anebo rozvíjí po svém jeho jednotlivé prvky.

– Kristovy rány a Kristovo hoře jako motiv (boží muka): Uctívání Kristových ran má ohlasy v lidové pobožnosti Božího hrobu (věřící líbají Kristovy rány nebo kříž) a v modlitbách svatého třídenní. V jedné z nich je např. mezi Otčenáši postupně pozdravováno pět ran Kristových (*Pozdravena buď svatá rána ruky pravé. Otče náš, jenž jsi ...*),²³ v jiných lidových modlitbách vyznívají Kristova muka jako naděje na očistu a znovuzrození. Kristovy rány jsou v lidové slovesnosti svaté a čisté: vzpomenout a ctít utrpení čisté oběti Beránka božího znamená naději přenést čistotu a regeneraci na zaměřený objekt, ať už ve smyslu duchovním (vlastní spása nebo vysvobození duší zesnulých rodičů z očištění) nebo pozemském a praktickém (růst vegetace, zdraví).

Škrabaná kraslice
z Petrova u Strážnice

*Velký pátek se píše,
vzpomenu na rány Krista Ježíše.
Odženu od sebe všechny nemoce:
žloutenice, padoucí nemoce,
zimnice, psotnice, ouplavice.
Otče náš, jenž jsi ...*²⁴

Motivy Kristova hoře i utržených ran se proto vyskytují často samostatně (bez pašijového děje) v lidových modlitbách svatého třídenní pod širým nebem a v několika vzácných dokladech zařikání při obřadním umývání a při setí obilí:

*Pšeničko,
já tě siju jako muka,
abys byla tak čistá,
jako Pána Ježíše a Panny Marie ruka.*²⁵

– Panna Maria trpící matka, Panna Maria pod křížem, pieta: snad všudypřítomný motiv pašijových her a velikonočních duchovních písní, lidových modliteb dospělých i modlitbiček pro děti.

*Sturánko rúbená,
na dolíčku stavjená!
Hdo tám v ní přebývá?
Panenka Maryja.
Ó, ty Panno Marýjá,
pročpa si tak smutná?
Karapa nemám byjt smutná?
Míla sem jednoho syna,
Žídí ho vzeli
ha na kříž dali.
Já pod křížem stála,
svatá krev na mňe kapála,
zemje se třísla,
šecky škály pukály.*²⁶

Koledování s panenkou – novorozenětem o Smrtné neděli.
Kresba Jan Kostěnek, 1868.

výklady vedou spíše k souvislostem jarního dívčího koledování s letnicovými obřady královniček.

Bádání o jarních lidových obřadech a obyčejích vedlo jejich znalce Antonína Václavíka k domněnce, že původně šlo o obřady dívčí, a účastnily se jich především dívky přijaté mezi dospělé.⁵⁹ Přesvědčivěji o tom vypovídají rozvinuté jihoslovanské lidové tradice: bulharské *lazaruvane* například představuje cyklus dívčích obřadů obchůzkového charakteru s tancem a zpěvem, vykonávaných od masopustu do Velikonoc. Jejich místo v tomto kalendářním období je přirozené: rituály vyjadřující přechod dospívající do vyšší věkové a sociální kategorie byly soustředěny k času přechodu od zimy k jaru a létu, neboť byly v myšlení člověka adekvátní proměnám v přírodě. Obřady přechodu vycházejí podle bulharských badatelů z archaického systému rodových iniciací;⁶⁰ posvěcená symbolicky umírá a rodí se do nového života (je pohlavně zralá, schopná

manželství a mateřství, tj. dospělá). Navenek to vyjadřuje oděvem (obléká obřadní součásti kroje nevěsty), právem tančit se sobě rovnými tanec *choro*, navázat známost s chlapcem.

Přechod k dospělosti člověk prožívá jednou; příroda se k téže vitální obnově budí každoročně. Antonín Václavík píše o významu, který lidé na venkově přikládali počátku (prvním úkonům) obnoveného přírodního cyklu, v jeho pojetí novoročí: *Nový silný oheň, nová silná voda, živý strom, obnovený příbytek, nové plány atd. byly články nekonečného optimismu a víry. Od novoročí očekával vše lepší, a proto vkládal naději a víru nejen do plánovaného konání a myšlení, ale i do všech nejrůznějších jevů, jako skučení větru, pukání ledu, směr hořící svíce, štěkot psa, rezavění nože, stín na stěně atd.*⁶¹ Čas návratů se tak jeví jako osudové období roku, neboť podle lidové víry dobrý začátek nese naděje budoucímu vývoji: v tomto smyslu má přechod zimy a léta zvláštní význam pro zemědělce a chovatele dobytka, a myšlenka zajištění živobytí dala vznik hospodářským obyčejům spojeným s počátkem prací. Velikonoc se staly příležitostí k jejich vykonávání a v tomto pojetí jsou svátky ve znamení očisty a přípravy nového hospodářského roku, požehnání prvních pracovních úkonů (pokud se termín Velikonoc kryl s vhodným časem pro zahájení prací z hlediska aktuálního počasí, čtvrti měsíce ad.); častější je o Velikonocích žehnání nově osetých polí.

Nad prameny lidových Velikonoc proto badatelé usuzují, že na venkově šlo především o kolektivní oslavu nového vegetačního roku, spojenou s obřadními formami zahájení zemědělských prací, podle klimatických podmínek i s prvním výhonem dobytka na pastvu. Jaro – slovy bratří Mrštíků očekávaná *krásná chvíle všeho světa zrození* – bylo nejen sezónou prací, ale také kultu.⁶² Bohatá obřadní a obyčejová tradice tohoto období napovídá, že její smysl se uchoval po staletí stejný: odklidit a zapudit všechno, co by mohlo škodit nebo překážet budoucímu novému životu, a jít mu dobrým smýšlením a dobrým konáním vstříc.

Velikonocní očista domu je skutečná (praktická) i rituální. Velký úklid, velké prádlo, líčení domů, ještě v nedávné minulosti alespoň bílení domovního průčelí, rovnocenná je očista hospodářských prostor, dvora a náradí: jako závazná zůstala předvelikonocní očista v povědomí lidí dodnes. V Hovoranech na Slovácku zaznamenal A. Václavík obyčej vyspávání a vylévání ornamentů na chodnicích. Očistnou a regenerující roli v obyčejích svatého třídní hraje voda (pramenitá, nabíraná v noci nebo před úsvitem pašijových dní i voda svěcená v kostele) a oheň (tzv. živý oheň i požehnaný oheň na Bílou sobotu nebo dřevo jím